

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon
Sponsored

Samata Shikshan Sanstha, Pune's
Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule - 424002 (Maharashtra)
(NAAC Accredited 'B Grade ISO Certified)

Organizes

One day Interdisciplinary National Seminar
On

DR. B. R. AMBEDKAR'S THOUGHTS ON WOMEN EMPOWERMENT

11th January 2020

EDITORIAL BOARD

Dr. Jalindar Adsule.(Principal).
Dr. Farida Khan
Dr. Dilip Ghongade
Dr. Raghunath Mahajan
Prof. Gopal Nimbalkar
Prof. Rachna Adsule

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule - 424002 (Maharashtra)
www.drbaesw.org Email : msw_college@rediffmail.com

Atharva Publications • 3

PRINCIPAL
f.S.S.'s-Smt.V.U.Patil Arts &
Late Dr.B.S.Desai Science College
Sakri, Tal.Sakri, Dist.Dhule

Scanned by CamScanner

महिला सक्षमीकरण: राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर यांचे योगदान

प्रा. शरद बाबुराव मोनयणे

सहाय्यक प्राध्यापक- राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटोल कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देमले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे. (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

समकालीन कालखंडात जगातील बहुतेक देशांमध्ये महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून अनेक प्रकारचे प्रयत्न होतांना दिसत आहे. भारतात महिला समक्षीकरणाच्या दिशेने महात्मा जोतिबा फुले व क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी खऱ्या अर्थाने पहिले पाऊल टाकले. पुण्यातील भिडेवाड्यामध्ये १८४८ साली मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू करून फुले दांपत्याने स्त्रीदास्य मुक्तीची चळवळ सुरू केली.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात स्त्रियांना न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि अधिकार देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कायद्याला महत्त्व दिले. त्यामुळेच आज विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रिया पुढे येतांना दिसत आहेत. परंतु आजही महिलांचे दमण, पिळवणूक व स्त्रियावरील अन्याय - अत्याचाराचे प्रमाण कमी झालेले नाही. आजही स्त्रियांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान दिले जाते. संपुर्ण समतेने व न्यायाने स्त्रियांशी वागले जात नाही. म्हणूनच महिला समक्षीकरणाची संकल्पना आणि त्याचा सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक आशयाचा परामश घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधपत्रात केला आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा अन्वयार्थ :

महिला सक्षमीकरण ही स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणारी प्रक्रिया आहे. लिंगभेदावर आधारित विषमतापूर्ण समाजव्यवस्था नष्ट करून स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणे व स्त्रियांना जिवनाच्या सर्व क्षेत्रात प्रतिनिधीत्व व प्रतिष्ठा मिळवून देणे हे या प्रक्रियेचे स्वरूप आहे. महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया स्त्रियांना आत्मनिर्भर व स्वावलंबी बनण्यासाठी पोषक अशी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याच्या दिशेने संधपणे का होईना पण निश्चितपणे वाटचाल करित आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये पूर्वीपासून स्त्रियांची उपेक्षा झालेली आहे. त्यामुळे स्त्रियांचा विकास झालेला नाही. 'लिंगभेद आणि शोषणावर आधारित सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था बदलून स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने प्रगती आणि विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणारी व्यवस्था निर्माण करण्याशी महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया संबंधित आहे.' (१) दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर महिला सक्षमीकरण हे स्त्रियांना सामाजिक स्वातंत्र्य, राजकीय आणि आर्थिक धोरण निश्चितीमध्ये भागिदारी तसेच समान कामासाठी समान वेतन आणि कायद्याचे संरक्षण व अधिकारांची प्राप्ती यांच्याशी संबंधित आहे. अर्थात महिला सक्षमीकरणाच्या राष्ट्रीय धोरणाचा उद्देश स्त्री-पुरुष विषमता नष्ट करणे, स्त्रियांना विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांना स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण करणे आणि देशाचे नीतिनिर्धारण व विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढवणे हा आहे.

स्त्रीवादी चळवळीच्या असा आक्षेप आहे की, प्राचिन व वर्तमान समाजामध्ये स्त्रियांना लिंगभेदामुळे अन्याय सहन करावा लागलेला आहे व तो आजही चालूच आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या स्त्रीवादी चळवळीच्या कालानुक्रमे पुढील मागण्या राहिलेल्या आहेत. १) स्त्रियांच्या अधिकारांना मानवी हक्कांच्या श्रेणीत ठेवण्यात यावे. २) संपुर्ण सामाजिक क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानता असावी आणि ३) स्त्रियांना पारंपारिक परावलंबित्वापासून मुक्त करण्यात येऊन स्त्रीत्वाची (womannood) नविन व्याख्या करण्यात यावी. (२)

महिला सक्षमीकरणाचा सामाजिक-आर्थिक व सांस्कृतिक परामर्श :

जीवशास्त्रीय दृष्ट्या स्त्री-पुरुषांमध्ये काही नैसर्गिक भेद आहेत. परंतु 'लिंग' (Gender) या संज्ञेशी अनेक सांस्कृतिक पैलू न अर्थ जोडले गेले आहेत. मूलतः नैसर्गिक भेदांमुळेच समाजात स्त्रीच्या दुय्यम दर्जाचे समर्थन केले जाते. जीवशास्त्रीय कारणांचा आधार घेवून शोषणाच्या अनेक प्रकारांना तत्वज्ञानाचा मुलामा चढविला जातो. नैसर्गिक आणि अपरिवर्तनीय घटनांमुळे शोषण अटळ आहे असे सांगितले जाते. जातीव्यवस्था तसेच वर्णव्यवस्था ही शोषणाची उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. दोन्ही व्यवस्थांमध्ये काही विशिष्ट वर्गीय, लोकांना जन्मताः श्रेष्ठ मानले गेले आहे. तसेच त्यांच्याजवळ विशेष बुद्धीमत्ता आणि कौशल्य आहे अशी धारणा समाजात जाणीवपूर्वक निर्माण करण्यात आली. अशाच जीवशास्त्रीय आधारावर शतकानुशतकांपासून स्त्रीवर्गाच्या होत असलेल्या शोषणाचे समर्थन केले जात आहे. त्यामुळे अशा जीवशास्त्रीय समर्थनाला आव्हान देणे गरजेचे आहे. (३) स्त्रिया हजारो वर्षांपासून उपेक्षित व पराधीन जीवन जगत आहेत. रामायण, महाभारत यासारख्या प्राचीन धर्मग्रंथांमध्ये देखिल स्त्रियांचे 'स्वत्व' कोठेही आढळत नाही. त्यांनी आपले 'स्वत्व' पुरुषांमध्येच शोधण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते. प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना केवळ बंधनात ठेवले. मनुस्मृतीमध्ये एकेठिकाणी स्त्रियांना पुजनिय मानून म्हटले आहे की,

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवतः।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्रफलाः क्रियाः।

म्हणजेच ज्या कुलामध्ये पिता, पति इत्यादिकांच्या द्वारा स्त्रियांची पूजा होत असते तेथील देवता प्रसन्न होतात व ज्या ठिकाणी त्यांची पूजा होत नाही, तेथील देवता रहात नसल्यामुळे यज्ञादि सर्व क्रिया निष्फळ होतात. (४) याच मनुस्मृतीमध्ये स्त्रियांना स्वातंत्र्य नाकारतांना पुढे असे म्हटलेले आहे की,

'पिता रक्षती कौमारे भर्ता रक्षती यौवने।

रक्षन्ति स्थिविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति

याचा अर्थ विवाहाच्या पूर्वी पित्याने स्त्रियांचे रक्षण करावे. त्यानंतर पतीने त्यांचे संरक्षण करावे व पतीच्या मागे पुत्रांनी रक्षण करावे. सारांश कोणतीही स्त्री स्वातंत्र्यास योग्य नाही. (५) यावरून असे स्पष्ट होते की, स्त्री ही अबला असून ती स्वातंत्र्य देण्यास पात्र नाही असे उघड-उघड प्रतिपादन मनुस्मृतीमध्ये करण्यात आलेले आहे. एकंदरीत हजारो वर्षांपासून स्त्रियांच्या वाट्याला असे दयनीय जीवन आलेले आहे. स्त्रियांची या दास्यत्वातून मुक्तता करण्यासाठी १९ व्या, २० व्या शतकात जे प्रयत्न होऊ लागले त्यामागे अनेक चळवळी, सामाजिक संस्था, समाजसुधारक व स्त्री-मुक्ती विषयी कणव असणाऱ्या सर्वांचे महत्त्वपूर्ण योगदान लाभलेले आहे. त्यांच्यामुळेच सतीप्रथा, वाताविवाह, विधवापुनर्विवाह, स्त्री-शिक्षण, महिला संघटना यासंबंधी कायदे संमत होत गेले आणि स्त्री मुक्ती व महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने वाटचाल सुरु झाली.

राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकरांचे स्त्रीदास्य मुक्तीसाठीचे कार्य :-

१९ व्या शतकापर्यंत सामाजिक क्षेत्रात स्त्री ही बंदिस्त होती तिचे पूर्णत्व हे तिच्या पतीवर म्हणजेच पुरुषावर अवलंबून होते. यामुळे पतीच्या निधनानंतर स्त्रियांना सती जावे लागत होते. स्त्रियांच्या जीवनावर हार आघात करणारी ही अमानुष प्रथा कायद्याने बंद करण्यासाठी व स्त्रियांना जीविताने स्वातंत्र्य देण्यासाठी बंगालमधील थोर समाजसुधारक व भारतीय प्रबोधन चळवळीचे अग्रदूत राजा राममोहन रॉय यांनी आवाज उठवला. त्यांच्यात प्रयत्नामुळे इंग्रजांच्या राजवटीत 'सन १८१८ मध्ये बंगालचे प्रांतिक राज्यपाल विल्यम बेंटिक यांनी बंगाल प्रांतात सतीबंदी केली आणि भारताचे गव्हर्नर जनरल झाल्यावर ४ डिसेंबर १८२९ मध्ये त्यांनी सर्व भारतासाठी सतीबंदीचा कायदा केला.' (६) १९ व्या शतकात स्त्री-मुक्तीच्या दिशेने पडलेले हे पहिले पाऊल होते. स्त्रियांच्या दमनाची व दुय्यमत्वाची कारणीमांसा करताना महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांचे अज्ञान व पुरुषांचा कावेबाजापणा यामुळे स्त्रियां पराधीन बनल्याचे सांगितले, ते म्हणतात, स्त्रियांची जात फार अबला असल्याने, या लोभी व धाडसी पुरुषांनी मोठी कावेबाजी करून कोणत्याही कामामध्ये स्त्रीजातीची संमती घेतल्याशिवाय एकंदर पुरुषाने आपलेच घोडे पुढे दामटले. त्यास मागणी हक्क समजू नये या इराद्याने विद्या शिकण्यास प्रतिबंध केला. त्यामुळे एकंदर सर्वच स्त्रियांवर असा जुलमी प्रसंग येऊन ठेपला. (७) अविद्येमुळे जसे बहुजनाचे अहित झाले आहे. त्याचप्रमाणे अविद्येमुळेच स्त्रियांचे शोषण होत आहे याची जाणीव प्रथमतः महात्मा फुले यांना झाली. 'स्त्री ही माणुस आहे आणि तिला माणुसकीचा हक्क मिळालेच पाहिजे ही जाणीव करून देण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. हा विचार ज्योतिबांच्या मनात पक्का रुजल्यावर अवघ्या २१ व्या वर्षी (१८४८ साली) त्यांनी मुर्लीची पहिली शाळा काढून स्त्री-शिक्षणाच्या कार्यास सुरुवात केली.' (८) महात्मा फुलेंचे हे क्रांतीकारी पाऊल म्हणजे महिला सक्षमीकरणाची पायाभरणी होती. स्त्रियांच्या पराधिनतेला, दुय्यमत्वाला आणि परावलंबित्वाला कारणीभूत असणारा घटक म्हणजे स्त्रियांचे आर्थिकदृष्ट्या पुरुषावर असणारे अवलंबन हे होय. आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण किंवा स्वातंत्र्य मिळाल्याने स्त्रियांना

प्रतिष्ठा नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना झाल्यामुळे दि. २५ डिसेंबर १९५२ रोजी कोल्हापूर येथे कोल्हापूरतील निरनिराळ्या नऊ संस्थातर्फे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सत्कार समारंभ आयोजित करण्यात आला होता. त्या समारंभात भाषण करताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले, 'आजच्या जगात संपत्तीच स्वातंत्र्याचा आधारस्तंभ आहे. जोवर स्त्रियांना संपत्तीचा वारसा मिळत नाही, तोवर त्यांची गुलामगिरी संपणार नाही. त्यादृष्टीने हिंदू कोड बिलात मी तरतुदही केली होती पण ते बिल मंजूर होऊ शकले नाही. यापुढे आता येणारे बिल कोणत्या स्वरूपात येते व त्यात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची, हक्कांची काय तरतुद आणे याकडे महिला वर्गाने फार बारकाईने पाहिले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर आपल्या हक्कांसाठी झगडण्यास त्यांनी आपले मनोदौर्बल्य टाकून कंबर कसून पुढे आले पाहिजे तरच त्यांची सुधारणा व प्रगती होईल.' (९) आर्थिक स्वयंपूर्णता किंवा आर्थिक अधिकार नसल्यामुळे स्त्रियांना समाजात दुय्यम दर्जा दिला जातो. त्यादृष्टीने स्त्रियांनी आर्थिक सक्षम होणे आवश्यक आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते म्हणून त्यांनी स्त्रियांना वडिलांच्या संपत्तीमध्ये कायद्याने वारसा हक्क मिळाला पाहिजे असे मत मांडले. आंबेडकरांनी जेव्हा हे मत मांडले होते तेव्हा त्यांचे महत्त्व शासकवर्गाच्या ध्यानात आले नाही. परंतु कालांतराने का होईना सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी कायद्याने स्त्रियांना वारसा हक्क दिला आहे. अशाप्रकारे भारतात महिला सक्षमीकरणाची सुरुवात समाजसुधारणा, स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांना वारसा हक्क यापासूनच खऱ्या अर्थाने झाली होती. यामुळेच आजच्या स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात पुढे येताना दिसत आहे. त्याचे श्रेय राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या युगपुरुषांना व सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे यांच्यासारख्या क्रांतीज्योतींना द्यावे लागेल.

सारांश व निष्कर्ष :-

एकंदरीत स्त्री प्रश्नांचा समग्रपणे अभ्यास केल्यावर आपणास असे दिसते की, सामाजिक, सांस्कृतिक रुढी-पंरापराच्या आधारे स्त्रियांना दुय्यमत्व प्राप्त झालेले आहे. स्त्रियांच्या दमणाच्या व शोषणाच्या कारणांचा शोध घेऊन; स्त्रियांना समता, स्वातंत्र्य, न्याय व अधिकार मिळवून देण्यासाठी राजा राममोहन रॉय या समाजसुधारकाने त्रिदिशांच्या सहाय्याने पुढाकार घेतला. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले या दांपत्याने स्त्रियांसाठी शिक्षणाची द्वारे खुली करून स्त्रिशिक्षणाची मुहुर्तमेढ रोवली. राजा राममोहन रॉय व महात्मा फुले या दोन्ही समाजसुधारकांनी स्त्रीदास्य मुक्तीसाठी उभारलेली चळवळ भारतातील महिला समक्षीकरणाचा मुलाधार ठरली. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरच्या कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रियांना आर्थिक स्वयंपूर्णता व वडीलांच्या संपत्तीत वारसा हक्क मिळावा; यासाठी प्रयत्न केले. दुर्दैवाने त्यावेळी ते मंजूर होऊ शकले नाही. परंतु आज त्याचा अंमल सुरु झाला आहे; त्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचेच आहे.

अशाप्रकारे, आज भारतात महिला समक्षीकरणासाठी जे जोरकस प्रयत्न सुरु आहेत त्यांचे श्रेय राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या मानवमुक्तीदात्यांनाच द्यावे लागेल.

संदर्भ :-

- 1) रीलेन्द्र देवदत्तगुणकर, मासिकवर्षीय आणविक राज्यव्यवस्था, विद्या भूकस पब्लिशर्स, औरंगाबाद, मार्च २०१०, पान क्र. ३४४
- 2) ओम प्रकाश गांधी, राजकीय विधान की रूपरेखा, मयूर प्रेसवर्कस, बीरगंज, २००३, पान क्र. ४००
- 3) राजीव भार्गव, अर्थोक्त आधार्य (संका), अनुवाद: हेमंत खानवडीडे, राजकीय विध्यांत सीधय, डोरलिंग किंडरसेले (इंडिया) प्रा. लि. एराथसेस ऑफ विड्यार्स एन्डयुकेसन इन साऊथ एशिया, २०११ पान क्र. १४९
- 4) श्रीराम भद्रमूर्ती, अध्याय-२:५५, जोशी इटर्स, पुणे पान क्र. ५३ व ५४
- 5) किता, अध्याय-१:२, पान क्र. २२९
- 6) पद्म पाटील व रोभला काश्यप, भारतीय इतिहासातील शिक्षण, एडव्हे प्रकाशन, कोल्हापूर, मार्च २००७, पान क्र. १०४
- 7) किता, पान क्र. ११८
- 8) शंता रावडे, सावित्रीबाई जोशिया फुले, लोकसाहित्य गृह, मुंबई, मार्च २००९, पान क्र. ७
- 9) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आदि भाषणे, खंड १८-भाग ३, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रतिष्ठान-साधने प्रकाशन समिती, उच्च आदि तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, २००७, पान क्र. ३४०
